

הדמוקרטיה והחברה הציונית-דתית

אומר תחילה דבר שאינו חביב עליי, והוא אף גורם לי צער, ושנים רבות לא חשבתי כך. אנו, הציונות הדתית, הננו מיעוט, וככזה עלינו כנראה לראות את עצמנו. אכן, לאורך השנים ראיתי עצמנו כחלק מן הרוב, הנושא בעול החובות והזכאי לכל הזכויות. עדיין אינני רוצה בהדרת מיעוט, ואני מקווה למצב אחר; אבל גם אם אנו מיעוט, זהו מיעוט הפועל שכס אל שכס עם הרוב, במסגרת ממלכתית, בשוויון חובות גמור, כדי לבנות את המדינה, שכדברי אמי עליה השלום, טרם גמרה להיבנות כמדינה יהודית ודמוקרטית. הדרך לכך היא הדמוקרטיה; היא ואין זולתה.

אתגרי הציונות הדתית קשים אולי יותר משל כל זרם אידאולוגי אחר במציאות היהודית והישראלית. הרב מאיר מאירי, רב בלונדון בראשית ימי המדינה, אמר כי לאחר נס התקומה יש המכירים בבעל הנס ואינם מכירים בנס (מי שהיינו קוראים כיום "חרדים"); יש המכירים בנס ולא בבעל הנס (מי שהיינו קוראים כיום "חילונים", ואבי עליו השלום היה מתקומם נגד הביטוי ואומר: וכי יש יהודי שאינו מקיים בחייו מקצת מן המצוות!); ויש המכירים בנס ובבעל הנס כאחד – אנשי הציונות הדתית.

דבריי יהיו טבועים בחותם אוטוביוגרפי, ואני מבקש מראש את סליחתכם. הסיבה איננה נרקיסיזם חלילה, אלא נובעת מכך שסיפורי הוא במידה מסוימת משל לדור – דור שבניו נולדו בסמוך להקמת ומדינה וגדלו בציונות הדתית, גידלו את ילדיהם בתוכה, הם בשר מבשרה והיא חלק משמעותי בהווייתם.

עשורים ראשונים למדינה

* דברים שנאמרו בבית מורשה בירושלים במסגרת הבמה לאתיקה, יהדות ודמוקרטיה ע"ש פרופ' ארנסט שוורץ, כ"ב אדר ב', תש"ס (29.3.00).

נולדתי בתש"ז (1947) בתל אביב. הוריי לא היו זוג אופייני לציונות הדתית, כי אמי, הגם שגדלה בבית דתי מתון מן הדור הישן של עולי רוסיה, בני העלייה השלישית, עברה בכור ההיתוך של גימנסיה הרצליה והאוניברסיטה האמריקנית בבירות. אבי היה עולה חדש יחסית מרוסיה הלבנה, ניצול שואה, שהוריו, אחיותיו ואחיו נספו בה. דירתנו בתל-אביב של שלהי המנדט וראשית המדינה היתה ברחוב אחד העם, בין בלפור לשינקין, ובית הכנסת שאבי התחבר אליו היה בבית הספר "בילו". בסמוך היה בית הכנסת של הפועל המזרחי ברחוב אחד העם 108, שגם בו התפללנו, שניהם ממעוזי הציונות הדתית.

בתשי"ב (1952) עברנו לגבעתיים. לעת ההיא היא היתה עיירה סוציאליסטית, מעוז תנועת הפועלים, וחלק ניכר משוכניה היו עולי שנות השלושים וניצולי שואה. בית הספר הממלכתי-דתי שבה, מזרם המזרחי, לימים "אמונים", היה קטן ודל. אבי נעשה עד מהרה פעיל בציבור הדתי. בבית הכנסת האחד שבו התפלל, בשכונת ארלוזורוב, היה חלוץ ההברה הספרדית בתפילה. במקביל, עם כניסתי לכיתה א', היה ממייסדי בית כנסת נוסף בבית הספר הממלכתי-דתי, ולאחר שלושים ושלוש שנות הנהגה, משנפטר לעולמו בתשמ"ה, נקרא בית הכנסת על שמו, "אמוני מרדכי".

שמעתי לא אחת מאבא על עליבותו של היחס לציבור הדתי לעת ההיא. כשרשם אותי – בכורו – לכיתה א', אמר לו האחראי לרישום במועצה המקומית: איך זה שאתה רושם ילד אינטליגנטי יחד עם אלה, וכאן בא ביטוי לא מחמיא לתלמידי בית הספר הדתי.

ראשית לימודי היתה בתפר שבין "זרם המזרחי" לבין החינוך הממלכתי-דתי. המונח "ממלכתי" היה בו קסם רב להוריי עליהם השלום. ממלכתיות היתה העלאתה של מדינת ישראל הצעירה – בת חמש וכת שש וכת שבע, הקרבה לעשור הראשון – לדרגה עילאית. אך זה קמנו מאפר השואה, עודנו חובשים את פצעינו – והנה זכינו לקוממיות יהודית, לממשלה, לצבא הגנה לישראל.

ימי העצמאות נחוגו ברוב עם; הוריי היו יוצאים יחד עמנו, אחי ואנכי, ואחר כך אנו והם בנפרד, לרחובות גבעתיים המלאים מעגלים מעגלים של רוקדים, וכדברי המשורר, "כל הארץ דגלים דגלים, עם רוקד גלים גלים, עם שמח טף צוהל, עצמאות לישראל". אבי הנהיג בבית הכנסת הלל בברכה ביום העצמאות, ולאחר התפילה בבוקר, הלכנו היישר למצעד צה"ל, בדבקות ובהתפעלות.

לא אשכח כיצד, בהיותי ילד, געשה הארץ בעניין יוס'ה שוחמכר, שנחטף והועבר לארצות הברית. כשהלכתי ערב אחד וכובע הברט דאז לראשי (טרם עידן הכיפה הסרוגה), תפסוני שלושה נערים גדולים ממני, ומשלא יכולתי להשיב להם, כמוכן, לשאלה הפופולרית דאז "איפה יוס'ה?", היכוני מכות נאמנות, משל הייתי אחראי לכל מה שעשה פלוני מבני

הציבור החרדי. והיה גם הביטוי "אדוק פיסטוק" ככינוי גנאי. אך היו גם – מגיל 9 – ימי בני עקיבא ברמת גן, בצריף רעוע שעמד בראש גבעה, וטופח באהבה עד שהיה למאכולת אש באמצע שנות השישים. גם אם לא התמדתי עד לנח"ל, זכורני פעולות בתנועה בימי מבצע סיני ב-1956, ואנו הילדים שרים בהתלהבות "לא אגדה רעי"; ותמונה אחרת – עדת ילדים וילדות בסידני עלי, מקום מחנות הקיץ שנראה אז כסוף העולם (כיום הוא צמוד להרצליה פיתוח), באהלים מאולתרים משמיכות. מאוחר יותר הלכו חברים רבים לנח"ל. ההגשמה בקיבוץ הדתי נתפסה בעיני לא מעטים כהמשך הקמתה של המדינה.

את לימודי התיכונים עשיתי בבית הספר התיכון העירוני הדתי ב'ג' (ב' לבנים וג' לבנות) בתל-אביב, הקרוי "צייטלין" על שם הרחוב שבו הוא שוכן. מבית ספר זה יצאו רבים הממלאים היום תפקידים בכל מערכת החיים במדינה, הציבורית והפרטית. הדגש בחינוך, על ידי מורים שרובם מעולי מרכז אירופה של שנות השלושים, היה על מחויבות לתורה ולמדינה כאחת, כמשלימות זו את זו. המדובר היה בחברה הומוגנית למדי; רוב ההורים היו יוצאי מזרח אירופה, רבים מהם ניצולי השואה שהטביעה חותם על דור הורינו, דור מדבר המבקש כי דור ההמשך יזכה לחיים טובים יותר. בין התלמידים היו גם, מעטים יחסית, מעולי ארצות המזרח. העומק התורני שאליו הגענו בזמנו היה פחות ממה שרואים אנו סביב כיום. לא בצוואר מורינו תלוי הקולר, אלא בנסיבות החברתיות לעת ההיא.

דומני שלאורך כל אותן שנים היתה לציבור הציוני-דתי תחושה, שמחד גיסא כללה הזדהות עמוקה, ללא שיר, עם נס הקוממיות היהודית; ומאידך גיסא, התאפיינה בחיי מיעוט שמזוהה בכיסוי ראשו, מוגבל בשירות הציבור למשרדי הממשלה שהתנועה הדתית-לאומית על גלגוליה החזיקה בהם (כמו גם מפלגות דתיות אחרות) – כמו פנים, סעד, דואר, דתות – קרי, לקופסאות משלו, קופסאות של ה"אדוקים".

מאבקה הפוליטיים של הציונות הדתית באותן שנים, שהוכתרו בהצלחה לא מבוטלת כשותף חשוב בקואליציות, אופיינו – דומני, ומבלי שחקרתי לעומקם של דברים – באותו מסלול כפול: מאבק מתמשך ופעיל על צביונה היהודי של המדינה, כולל בחקיקה דתית; ומאבק למקום תחת השמש של בני הציבור הציוני-דתי והדתי בכלל; זאת, לרבות התיישבות קיבוצית ומושבתית בכל חלקי הארץ הקטנה דאז, במידה רבה באזורים פריפריים קשים.

באותן שנים היו לא מעטים מן הציבור הציוני-דתי שהסתובבו במקום עבודתם בגילוי ראש, כדי לא להתבלט

לאורך העשורים הראשונים של המדינה היתה לציבור הציוני-דתי תחושה של הזדהות עמוקה עם נס הקוממיות היהודית אך חיי התאפיינו בחיי מיעוט שמזוהה בכיסוי ראשו, ומוגבל בשירות הציבור למשרדי הממשלה שהתנועה הדתית-לאומית על גלגוליה החזיקה בהם

יתר על המידה, וכדי שהדבר לא יפריע לקידומם. מוכרות לי דוגמאות קונקרטיות, ולא אפרטן. מאוחר יותר הופיעה הכיפה הסרוגה, שהפכה לסמל סוציולוגי, וזכתה לכינוי "דור הכיפות הסרוגות".

מלחמת ששת הימים ותוצאותיה

ובאו השנים שלאחר מלחמת ששת הימים. קיץ 1967 היה לדידי, בן 20 במדי צה"ל, תקופה אדירת משמעות. הפגישה עם הכותל ועם חבלי ארץ ישראל שקודם לכן היו רק שמות בספר הספרים; סבכתי עם חברים לשירות, ועם

ספרו של מיכאל אבי-יונה גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, בדרכים שבין חברון, ירושלים ושכם. התחושה היתה של רוח גדולה שבאה ומטביעה חותם על תולדות מדינה ואומה. בעת ההיא ראינו כמעט כולנו רק את החיובי שבמצב החדש; לא ידענו באילו ייסורים תהא ארץ ישראל כרוכה. עודני חש זיקה עמוקה לרוח הגדולה ההיא ולתוצאותיה.

העשור הבא כלל, בין היתר, את ראשית ההתיישבות היהודית ביהודה, שומרון וחבל עזה, ואת ראשית ההתבלטות של הציבור הציוני-דתי, או חלקים מרכזיים ממנו, כגורמים החורגים מן ה"קופסאות" לעבר מפעל לאומי רחב יותר. התופעה הבולטת ביותר היתה כמובן הקמת "גוש אמונים", ופעילותו המדינית וההתיישבותית שהחלה לאחר מלחמת יום הכיפורים, ליישוב חבלי ארץ ישראל שבאו לידינו אחרי מלחמת ששת הימים. אחד הטעמים היה הדחף לפעול; הדור שקדם לדורנו הקים את המדינה, ואילו אנו נולדנו סמוך לפני המדינה או סמוך לאחריה, וגם לדורנו "מגיע" מעשה שיש בו חותם לדור ולדורות. מלבד ההתיישבות, היתה גם פריצת דרך של בני הציונות הדתית לכיוון עשייה ממלכתית בתחומים רחבים נוספים – בביטחון, במדע, בתעשייה, במשפט, ועוד.

בסביבתי הישירה התבטאו תחושות אלה, בין השאר, בפעילות במה שנקרא אז "גרעין מערב השומרון", שפעל להקמת אלקנה – היישוב האחרון שאותו כוננה ממשלת יצחק רבין עליו השלום ב-1977, על גבעה בתוך אזור יו"ש, לא הרחק מזרחה מראש העין ומכפר קאסם, הצופה פני מישור החוף. הפעילות, החל בשנים '74-'75, התרכזה במידה רבה בבית הכנסת "הלל" ברמת גן, שהתפללו בו צעירים יוצאי בני עקיבא ורעייתי מרים – אז חברתי – הדפיסה את תקנון הגרעין. אנשים כניסן סלומיאנסקי וכמאיר הר-נוי, לימים מראשי ההתיישבות ביהודה ושומרון, היו בין מייסדי הגרעין. באותה תקופה כיהנתי בלשכת היועץ המשפטי למערכת הביטחון, ואני זוכר את תמיכתו של שר הביטחון דאז, שמעון פרס ייבדל

כמורה צעיר בשנות השבעים נתקלתי בשאלה אם יש ערכים הגוברים על החוק הפורמלי. עד מהרה הבינתי כי מה שיכול היה להיראות לגיטימי ממבט ראשון, אי אפשר לקבלו; שכן בזאת אתה מפקיד את המסגרת כולה בידי כל קבוצה לפי ראות עיניה

לחיים ארוכים. במהלכים להקמת היישוב אף שוחחתי עמו על כך אישית. לבסוף, הואיל ו"גויסתי" על ידי משה דיין עליו השלום לכהן כעוזרו במשרד החוץ, עברנו רעייתי ואני ביוני 1977 לירושלים, והתכונן המוקדם לעבור לאלקנה לאחר לידת בתנו הבכורה – מאוחר יותר באותו קיץ – לא נתקיים.

כמורה צעיר באוניברסיטת בר-אילן בשנות השבעים נתקלתי, בקורס שלימדתי, בדילמה הידועה של חובת הציות, ובשאלה אם יש ערכים הגוברים על החוק הפורמלי. רבים מאתנו שאלו את עצמם שאלה זו באותן שנים, בשעת פעילויות במסגרת גוש אמונים. שוחחתי על כך עם חברי ועם תלמידיי. עד מהרה הבינתי כי מה שיכול היה להיראות לגיטימי ממבט ראשון, אי אפשר לקבלו; שכן בזאת אתה מפקיד את המסגרת כולה בידי כל קבוצה לפי ראות עיניה, ומה שמותר לימין יהא מותר לשמאל, ומה שמותר לדתיים יהא מותר לשאינם דתיים, מה שמותר ליהודים יהא מותר לשאינם יהודים, והתוצאה – "איש את רעהו חיים בלעו". אמונתי העמוקה בחובת הציות (אינני מדבר כמובן על "הדגל השחור" נוסח אירועי כפר קאסם) מתגברת עם השנים, ואני מתפלל – כדברי חז"ל – בשלומה של מלכות, "שאלמלא מוראה, איש את רעהו חיים בלעו".

הציונות הדתית בפרישה ממלכתית – וגם בימים של שפל

דומני שעליית מנחם בגין לראשות הממשלה האיצה את פריצת הדרך לאנשי הציונות הדתית להשתתפות בממשל, לא רק בתפקידים ובמשרדים "קופסתיים", אלא במובן הרחב יותר. על כך אין צורך להכביר מלים. בעשרות השנים שחלפו מאז, הגיעה הציונות הדתית במובנים אלה – תחת כל ראשי הממשלות שכיהנו אחר כך, שמיר, פרס, רבין, נתניהו וברק – להישגים גדולים בכל המערכת הממשלתית והציבורית. דומה שאין מקום הסגור בפניה; ומה שהיה בצעירותנו מעין עוד "דונם ועוד עז" – אני עוד זוכר את ראשית ימיי במשרד הביטחון בשנות השבעים, ואת מיעוט חובשי הכיפות שם – היום הוא כמעט בחינת פשיטא, גם אם הדברים לא באו במעין "תכנית" או בכונת מכוון, אלא בהתפתחות טבעית. אם שותפות במערכות הממשל והביטחון במדינה דמוקרטית היא מרכיב משמעותי במציאות של מגזר בחברה – דבר זה הושג במידה רבה. אך גם על כך אמרתי "כמעט פשיטא", כי הדברים אינם נטולי בעיות. אקדים את המאוחר, ואזכיר את התחושה הקשה שלנו בציבור בימים שלאחר רצח ראש הממשלה יצחק רבין עליו השלום; כמובן המועקה האיומה העיקרית היתה נוכח האסון הנורא, ואוסיף גם את צערי, צער יחיד, מתוך היכרות ועבודה קרובה עם יצחק רבין; אך היתה גם תחושת אשם קולקטיבי שהוטלה בציבור הציוני-דתי, מסיבות ידועות; ואף אני – ובאותה תקופה כיהנתי כשופט – חוויתי חוויה לא נעימה,

שכוונה כלפי לא "אישית" אלא "קבוצתית", בהקשר זה.

**קיימת תחושה שבחלק מחוגי
הציונות הדתית יש תופעות של
הסתגרות, ולעתים כמעט
פרנויה, כאילו מוסדות מדינה
נאלה או אחרים מחפשים דרך
לפגוע בהם. ככלל, אין לדברים
שחר**

נושאי דיון ומחלוקות

אכן, הנושא המרכזי שהעלה את הסוגיה של ערכי הדמוקרטיה בהקשר הציוני-דתי היה הסכסוך הערבי-ישראלי על השלכותיו ושאלת ארץ ישראל. דומני שככל שאמירה זו תיראה מוזרה, הדבר בא לידי ביטוי הרבה פחות בשאלות דת ומדינה. הקונפליקטים עם כל הממשלות, מימין, משמאל, ועם ממשלת אחדות לאומית,

החלו בנושאי התיישבות. אכן, בשנות השבעים והשמונים היה הציבור הציוני-דתי נושא הדגל בהתיישבות ביו"ש ובחבל עזה, ומטבע הדברים הועמד במחלוקת עם חלקים גדולים בציבור החילוני, וגם עם מיעוט בתוך הציבור הדתי. חובת הציות, כנזכר, וגם שאלות אחרות, עלו לדיון; הן הגיעו כמובן לידי חידוד אדיר לאחר הסכמי אוסלו. גם הסכמי קמפ דייוויד וועידת מדריד שקדמו לכך פתחו ויכוח נוקב, אך בקנה מידה אחר, הן על פי תוכן ההסכמים והן כיוון שהביצוע לאחר קמפ דייוויד חל על יישובי סיני, שהקושי והטרגיות – האמיתיים – שבפינויים נתפסו כמחירו של שלום ראשון. המאבק שלאחר אוסלו היה מר, כפי שחווינו כולנו. לא אאריך לדבר על אירועי הימים ההם, הטבועים בתודעה.

הסכמי אוסלו והתקופה שלאחריהם העמידו חלק ניכר של הציבור הציוני-דתי במאבק עם הממשלה, וגידול-פרא נורא של המאבק רצח את ראש הממשלה יצחק רבין עליו השלום. כשלעצמי הייתי מעורב במו"מ עם המצרים, במו"מ עם הלבנונים, במו"מ עם הפלשתינים בתקופה שבין מדריד לבין אוסלו (לא בהסכמי אוסלו עצמם), במו"מ עם הירדנים, ולימים גם במו"מ עם הסורים, והיו עמנו עוד חברים מן הציונות הדתית שהשתתפו במו"מ. זו היתה חוויה וגם זכות.

בראשית 1997 התמנתי יועץ משפטי לממשלה. בעבודתנו במערכת המשפט אנו חווים את כל שסעיה של החברה הישראלית, ללא יוצא מן הכלל. הציונות הדתית ממלאת תפקיד בנגזרות של השסע בין דתיים לבין חרדים ושאינם שומרי מצוות, וגם בקיטוב הפוליטי בין הימין לבין השמאל.

מעניין מאוד לצפות בתמונה הציבורית ולאבחן – ולא אומר שעשיתי כן עד תום – אותם נושאים המעניינים במיוחד גורמים בציבור הציוני-דתי, מול הציבור החרדי, כפי שהם משתקפים במערכת המשפט; ככלל, מערכת היחסים המרתקת, על היבטיה השונים, בין היהדות החרדית לפלגיה ולעדוטיה לבין היהדות הציונית-דתית, היא נושא הראוי לעיון

נפרד. בציבור החרדי הפניות אלינו הן בענייני ארכאולוגיה, מיסיון, הפלות ושבת. בציבור הציוני-דתי הדגש היה בראש ובראשונה על ערוץ 7 (ועל כך להלן); כן נדונו נושאים מעטים נוספים שקשורים ביו"ש ובעזה, ואולי נושאי גיור. לדעתי, ברוב הנושאים שבתחום דת ומדינה, כמעט ככולם, אפשר להגיע עם רצון טוב לכלל הבנה, בלי לחדד את הדברים עד תום, ובלי שגורם כלשהו בציבור יחוש שמעבירים אותו על עיקרי אמונתו או דתו. לשון אחרת, ניתן להגיע לפתרונות בעניינים כמו גיור – שם אני תומך נלהב של דו"ח ועדת נאמן; ארכאולוגיה – שבה נטרול מטעני חשדנות בלבד יכול לתת את הפתרון בלי קושי רב; שבת – שלדעתי ניתן למצוא לגביה נוסחאות סבירות, אף כי הן לא יירצו את הכל. במאמר מוסגר אומר כי עניין ערוץ 7 אין לו כל קשר לחופש הביטוי, ואילולא גורמים אינטרסנטים, כבר מזמן היה קם הסדר חוקי לערוץ (ארצי או אזורי) המייצג אידאולוגיה ציונית-דתית, כמו גם ערוצים ייעודיים אחרים, ועל כך אני מצר מזה קרוב לשלוש שנים. במישור המהותי, לדעתי בנתה הציונות הדתית מפעל נהדר במדינת ישראל, בראש ובראשונה בחומר האנושי, בעולם התורה, בהתיישבות, במדע, בצבא ובביטחון, באקדמיה ועוד. מחמם את הלב לראות את הנוער, את הדורות הצעירים הנהדרים שקמו, והגדלים והולכים. הקטע היותר קשה, ועלי לומר אותו ביושר, הוא תחושה שבחלק מחוגי הציונות הדתית יש תופעות של הסתגרות, ולעתים כמעט פרנויה, כאילו מוסדות מדינה כאלה או אחרים מחפשים דרך לפגוע בהם. ככלל, אין לדברים שחר; גם אם אצל פלוני או אלמוני יש דעות קדומות כאלה ואחרות, והן לא תמו, דומה שהן פתוחות משמעותית ממה שהיה בעבר.

מיעוט וחלק מן הרוב

אכן, תופעות מסוימות מחזירות אותנו – בני הציונות הדתית – לעמדת המיעוט. בענייני הדבר עצוב. עלינו להמשיך בכל דבר, בחובות ובזכויות – ובמידת היושר עליהן להתנות אלה את אלה – ולהיות חלק מן החברה הכללית, בחינת "נושא בעול עם חברו", שהיא מידה נעלה מעין כמוה; ועם זאת עלינו להיות בעלי מסר ושליחות ייחודיים. מה נראה לי ייעודה של הציונות הדתית היום? אותו ייעוד קשה שהיה בכל תולדותיה – המאבק שבין "קידוש החדש ונאמנות לישן", כאחת מכותרות ספרו של ד"ר אשר כהן הטלית והדגל.

אכן, לא אחת מוצא עצמו חובש הכיפה הסרוגה הנושא בתפקיד ממלכתי בין הפטיש לסדן, טענות חרדים נגד החלטה לחקור רב חשוב, ובהזדמנות קודמת טענות חוגים

**הנושא המרכזי שהעלה את
הסוגיה של ערכי הדמוקרטיה
בהקשר הציוני-דתי היה הסכסוך
הערבי-ישראלי על השלכותיו
ושאלת ארץ ישראל. הדבר בא
לידי ביטוי הרבה פחות בשאלות
דת ומדינה**

ציוניים דתיים על כי הוחלט לחקור רבנים חשובים; וטענות של אחרים – מדוע ניתן לרבנים להיחקר בבית ולא במשטרה. טענות ציונים דתיים בימין, קיצוניים יותר או פחות, על שהוחלט לחקור בנושא ערוץ 7; טענות פוליטיות משמאל על שהוחלט לחקור את העמותות לבחירת ראש הממשלה, ורחמנא ליצלן חובש כיפה סרוגה היה מעורב בהחלטה, ולא חשוב שהוא הורה על חקירות מימין ומשמאל בלא כל זיקה פוליטית; וכיוצא באלה.

אני מאמין שרובנו הגדול מעוניין להמשיך להיות חלק מן המדינה וממוסדותיה ללא סייג, להשתתף בשמחותיה וחלילה ביגונותיה, לעמוד שכם אל שכם עם מגניה, וגם שכם אל שכם עם תופסי התורה, להיות בבית הכנסת ובישיבה, ולהיות גם בביטחון ובמדע ובאקדמיה, להאבק בפוסט-ציונות ולהיאבק גם בתפיסה המשדרת גטו.

אני מאמין שרובנו הגדול מעוניין להמשיך להיות חלק מן המדינה וממוסדותיה ללא סייג, להשתתף בשמחותיה וחלילה ביגונותיה, לעמוד שכם אל שכם עם מגניה, וגם שכם אל שכם עם תופסי התורה, להיות בבית הכנסת ובישיבה, ולהיות גם בביטחון ובמדע ובאקדמיה, להאבק בפוסט-ציונות ולהיאבק גם בתפיסה המשדרת גטו

המאבק הוא, מחד גיסא, על הדרך לחיות במדינה דמוקרטית, כי זו האופציה הסבירה ביותר וגם הראויה ביותר מבחינה ערכית בהתחשב בחלופות, כל עוד לא בא משיח צדקנו; ומאידך גיסא, להיאבק שהמדינה תישאר יהודית ודמוקרטית. יהודית – באופן שכל יהודי יוכל להזדהות אתו, ובוודאי בניגוד לפוסט-ציונות שעלול חלילה לקעקע את המפעל הציוני אשר בניינו טרם תם; ודמוקרטית – לא "מדינת כל אזרחיה", אך מדינה החותרת כראוי לשוויוניות גם לאזרחיה הלא-יהודים. האתגר איננו פשוט – הוא המשך של תקומת ישראל בארצו בתנאים של מדינת חוק. יש צורך בהרבה שכל ישר, בהרבה יצירתיות, ובמיוחד ברצון טוב מצדדים שונים, כדי להמשיך בדרך הראויה, שאיננה קצרה, ואיננה מועדון סגור; היא כלל ישראלית, אבל תוך ייחוד. הייחוד הוא אורח חיים, חינוך, חיי תורה, אבל הוא מורכב מדבקות במדינה ובארץ, ממחויבות לחוק, מבחינת מסגרת "שלומה של מלכות", ומשביל זהב ושכל ישר שלא להקציץ; ואומר עוד, גם "בקש שלום ורדפהו" – לא בכל מחיר, לא בפוסט-ציונות, לא בקטבים.